

NİSBƏT MEHDİYEVA
Tarix elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: ayten-69@mail.ru

BUKEY ORDASI

Açar sözlər: Qazaxıstan, Kiçik juz, Bukey Ordası, üsyanlar
 Ключевые слова: Казахстан, Младший жуз, Букеевская Орда, восстания
 Key words: Kazakhstan, Small juz, Bukey Horde, riots

XIX əsrin birinci yarısında xan üsul-idarəsinin mövcud olduğu Xivə, Buxara və Kokandda siyasi cəhətdən qeyri-sabitlik mövcud idi. Buxara xanlığı ilə Kokand, Xivə ilə Buxara, Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə İran arasında arasıkəsilməyən müharibələr gedirdi. Xanlıqlar arasında vaxtaşırı ərazi uğrunda gedən müharibələr, daxili ziddiyyətlər, ayrı-ayrı bölgələrdə xalq üsyanları, bəzi qonşu dövlətlərlə münaqişələr xanlıqları zəif salırdı [1,s.54]. Eyni zamanda mövcud vəziyyət bəzi dövlətlərin Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana marağını artırır, həm də bölgədə həmin dövlətlərin mənafeyi toqquşurdu [2,s.49].

Qazaxıstanın ərazisinin bir hissəsi – Kiçik juz hələ 1731-ci ildə, Orta juz isə 1740-cı ildə Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmişdi. XVIII əsrin ortalarında Rusiya imperiyasının sərhədi Ural, Uy (Tobolun qolu) və İrtiş çayları boyu keçirdi. Qazaxıstanın sərhədyanı rayonlarından uzaq olan ərazilərdə Rusiyanın təsiri hələ hiss olunmurdu. Cənubda isə qazaxlar Xivə və türkmənlərlə həmsərhəd idi. Qazax mülklərinin sərhədləri cənub-şərqdə Sırdəryanın cənubu, cənubda isə Zailiysk Alatausuna qədər uzanırdı.

Çinin hakimiyyəti Böyük juzun şərq rayonlarında hələ qalırdı. Onun qərb rayonları faktiki olaraq müstəqil idi.

XVIII əsrin sonunda bu vəziyyət tamamilə dəyişdi. Qazax juzlarının xarici vəziyyətinin mürəkkəbliyi, həmçinin daxili çətinlik qonşuların onların torpaqlarını zəbt etməsini asanlaşdırdı. Ona görə də çar hökumətinə və feodal ağalığına qarşı xalq kütlələrinin azadlıq hərəkatı başlandı. XVIII əsrin 70-90-cı illərində qazax-rus münasibətləri kəskinləşmişdi. 1773-1775-ci illərdə Y.Puqaçovun başçılığı altında olmuş kəndli müharibəsində Kiçik və Orta juz qazaxları fəal iştirak etmişdilər [3,s.112]. Bu hərəkatın iştirakçısı Sırım Datovun başçılığı altında 1783-1797-ci illərdə Kiçik juz qazaxlarının üsyanı olmuşdu. Üsyanın əsas səbəbi qazaxların torpaqlarının zəbt olunması, aqrar məsələlərin kəskinləşməsi, köçərilərin həmişə istifadə etdikləri otlaqlara qadağa qoyulması, inzibati orqanların, kazak qoşunlarının soyğunçuluğu və yerli feodalların özbaşınalığı idi [4]. Sırım Datovun başçılığı altında Kiçik juzda baş vermiş üsyan çar Rusiyasına qarşı ilk açıq çıxış idi. Üsyanın ilkin mərhələsində Sırım Datov Orsk qalası yaxınlığında Aşağı Ural xətti rayonunda Ural kazaklarına qarşı mübarizə aparmışdı. Üsyanın əsas mərkəzi Saqız çayı yaxınlığında yerləşirdi. Sırım Datov 2700 nəfərlik dəstə toplamışdı. Üsyançıların ümumi sayı 6 min, bəzi məlumatlara görə 7 minə çatmışdı [5, s.97]. Üsyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də Nurəli xanın hakimiyyətinə qarşı çevrilməsi idi. Kiçik juzdan II Yekaterinaya göndərilmiş məktubda onun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması bildirilirdi [6, s.159]. Sırım Datov çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasəti ilə yanaşı, Nurəli xandan sonra hakimiyyətə gələn xanlara qarşı da mübarizə aparmışdı. 1792-ci ildən sonra xalq hərəkatı partizan müharibəsi xarakteri almışdı. II Yekaterina Sırım Datovun tutulması haqqında göstəriş vermişdi. 1797-ci il oktyabrında Ayşuakın xan seçilməsindən sonra onun tərəfdarları və Nurəli xanın oğlanları tərəfindən təqib olunan Sırım Datovun Xivə xanlığına köçməsi onun 14 illik mübarizəsinə son qoydu. O, 1802-ci ildə Xivədə vəfat etmişdi. Bu üsyanda həm də Sırım Datovdan Rusiyanın hakim dairələri Kiçik juzda xan hakimiyyətini ləğv etmək cəhdi üçün vasitə kimi istifadə etmişdilər [5, s. 99, 100].

Qazaxıstan ərazisinə cənub və cənub-qərbdən Mərkəzi Asiya xanlıqları - Kokand və Xivə hücum edirdi. Şərqdən Çinin hücumlarına məruz qalmalarına baxmayaraq, qazaxların adlı-sanlı

adamları Çinə meyl edirdilər. Onlar Çinin rusların irəliləməsi əleyhinə olacağını bildirdilər. XIX əsrin 20-30-cu illərində Cənubi Qazaxıstan və Qırğızıstanda mürəkkəb siyasi vəziyyət yaranmışdı. Burada üç dövlətin – Rusiya, Çin və Kokand xanlığının maraqları toqquşurdu [7, s. 235].

Çar Rusiyası Qazaxıstana doğru irəliləmək üçün möhkəm sərhəd xətti yaratmışdı. Mərkəzi Asiya Rusiya ilə İngiltərə arasında rəqabət meydanına çevrilmişdi. Zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri və əlverişli strateji mövqeyi olan Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın alınmasını başa çatdırmaq Rusiyanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri idi. Lakin İngiltərə bu bölgəni zəbt edib öz müstəmləkəsinə çevirmək cəhdində heç də Rusiyadan az fəal deyildi. İngiltərənin Mərkəzi Asiyaya iqtisadi və siyasi cəhətdən sirayət etməsi Rusiyanın Mərkəzi Asiya xanlıqları ilə yaxınlaşmaq marağını daha da artırmışdı [8, s. 242]. İngiltərənin Hindistana sahib olduğundan sonra Şərqi işğal etmək üçün ondan plasdarm kimi istifadə etmək istəyi də Rusiya imperiyasının Mərkəzi Asiya xanlıqları ilə münasibətlərini müəyyənləşdirməsində əsas və vacib məsələ idi [9, s. 201]. Hələ vaxtı ilə I Pyotr qazax çölünü Şərq bazarına və Mərkəzi Asiyanın ticarət mərkəzinə qapı adlandırmışdı. Qazaxıstanın ərazisinin bir hissəsi olan Kiçik və Orta juzun Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməsi çar hökumətinin bölgəyə olan marağını daha da artırmışdı. Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan tədricən rus sənayesi üçün xammal bazasına çevrilirdi.

Xanlıqların müharibələri qazaxların təsərrüfatına böyük ziyan vururdu. Sultanlar və yüzbaşılar icma torpaqlarını mənimsəyirdilər. Kiçik juzun bir çox icmasının köçəriləri yeni torpaq sahələrinə köçməyə çalışırdılar [10, s.31].

Sultan Bukey müxtəlif feodal qrupları arasında daxili mübarizə və sərhəd idarələrindəki münaqişələr şəraitində böyümüşdü. O, 1797-ci ildə yaradılmış Xan şurasının sədri idi. Kiçik Ordada qazaxların tanınmış adamları arasında qardaşı Qaratay daha böyük nüfuzə malik olduğuna görə onun xan olmaq şansı yox idi. Bununla əlaqədar olaraq Bukey məsləhət üçün Həştərxan polkunun komandiri Popova müraciət etdi. Popov Bukeyə Narın-Peskada “müstəqil xanlıq” yaratmaq fikrini bildirdi. Popovun məsləhəti ilə sultan Bukey Həştərxan qubernatoru Knorinqə çarın onu qəbul etməsi üçün müraciət ünvanladı. 1801-ci ildə sultan Bukey Nuraliyev Rusiya imperatoruna müraciətində ona qazaxlarla birgə rus vətəndaşlığını qəbul etməsi və Ural ilə Volqa arasında köç etməyə icazə verilməsini xahiş etmişdi. Bukey ona tabe olan icma üzvləri ilə birlikdə Ural və Volqa çaylarının aşağı axarı arasındakı Xəzəryanı çöllərdə xüsusi qazax xanlığı yaradacağını vəd edirdi. Kiçik juzun parçalanması və zəifləməsinə yönəldilən bu tədbirə çar hökuməti məmnuniyyətlə razı oldu [11, s. 42, 43].

I Pavelin verdiyi xüsusi fərmanda göstərilirdi ki, Kiçik Ordada Xan şurasının sədri Nurəli xanın oğlu sultan Bukeyə istədiyi yerə köçməyə icazə verilsin [12, s.45]. Çar hökuməti Sırım Datovun üsyanı yatırıldıqdan sonra Kiçik juzdakı gərginliyi azaltmaq üçün Ural ilə Volqa arasında “yeni dövlət” – Bukey və ya Daxili Orda yaradılmasını dəstəklədi [12, s.44]. 1801-ci ildə Ural ilə Volqa çaylarının aşağı axarı arasında Bukey xanlığı və ya Daxili Orda yaradılmışdı [3, s.124]. Hüquqi cəhətdən Bukey Ordasının yaradılması 1812-ci ilə aid edilir. Bukey Ordasının sonuncu xanı 1845-ci ildə vəfat edib və ondan sonra xan hakimiyyəti bərpa edilməmişdi [13, s.4]. Daxili Ordanın ilk xanı Bukey olduğuna görə ona Bukey Ordası və ya Bukey xanlığı da deyirdilər. Orenburq sərhəd komissiyası və Orenburq hərbi qubernatoruna tabe olan Bukey Ordası kiçik feodal xanlığı idi [11, s.48].

1803-cü ildə Bukeylə birlikdə 5 minə yaxın ailə Uralın sağ sahilindəki əraziyə köçdü. İldən-ilə buraya gələn əhalinin sayı artırdı. XIX əsrin ortalarında Daxili Ordada azı 25 min ailə yaşayırdı [14, s.81]. 1812-ci ildə Bukey Ordası Kiçik juzdan ayrıldı və Bukey Nuraliyev oraya rəsmi xan təyin olundu. Şərqdən qərbə 350 verst, şimaldan cənuba 200 verst ərazini əhatə edən Bukey xanlığı Həştərxan, Saratov, Orenburq quberniyaları, Uralboyu hərbi istehkam və Şimali Xəzəryanı zona ilə həmsərhəd idi [5, s.103-104]. Bukey xan Daxili Ordaya gəlmək istəyən qazaxlara xüsusi “bilet” vermək hüququna malik olmuşdu [11, s.45].

XIX əsrin birinci onilliyinin əvvəllərində Nurəli xanın böyük oğlu sultan Qaratay xan rütbəsinə yiyələnmək üçün Kiçik Ordanın xanı Cantyure xana qarşı mübarizəyə başladı. Hakimiyyət sevən xan Kiçik Ordada xan hakimiyyətini tutmaq istəyirdi. Çar hökumətinin dəstəyinə inanmayan Qaratay

xandan narazı olan qazaxlardan ona qarşı istifadə etmək istəyirdi. Qaratay qardaşı Bukeydən ona qoşulmağı tələb etmişdi. Çar Rusiyasına sədaqətli olan Bukey bu hadisələrdən kənarda qalmışdı. 1807-ci ildə sultan Qaratayın başçılıq etdiyi hərəkata bukeyçilərin qoşulacağından ehtiyat edən dövlət bukey qazaxlarının Ural çayı ətrafına "buraxılmasını" qadağan etdi. Əvvəlcə bukeyçilər Xəzər dənizi ətrafında yerləşdirilmişdilər. Getdikcə köçərilər və onların mal-qarasının sayı artdığına görə 1806-cı il mayın 19-da qazaxların köç edəcəkləri torpaqların sərhədləri təxmini olsa da müəyyənləşdirildi. Bukey qazaxlarının istifadə edəcəkləri ümumi torpaq sahəsi ilkin olaraq təxminən 5 milyon desyatin müəyyən edildi [11, s.46, 47].

XIX əsrin əvvəlində Bukey Nuraliyev ordasında yaxşı torpaq sahələri rus mülkədarları-knyazları, qazax xan, sultan və bəylərinə məxsus idi. 1830-1845-ci illərdə xan torpaq sahəsindən istifadə etməyə aid 1517 sənəd vermişdi [12, s.46]. Jangir xan 400 min desyatinə yaxın torpaq mənimsəmişdi. O, sultan Musaqalı və Şinqəli Urmanovlara 700 min desyatin, Babacanovlara 390 min desyatin, qardaşı Mendigerey (Menli-Girey) Bukeyxanova 400 min desyatin, Balki bəy Kудaybergenova 300 min desyatin, sultan Beqaliyevlərə 200 min desyatin torpaq vermişdi. Bu kimi 25-30 feodalın əlində xanlığın torpaqlarının 85 faizi cəmlənmişdi [3, s.124]. Bununla yanaşı əhalinin üçdə biri torpaqsız idi və onlardan çoxu, həm də aztorpaqlılar varlılardan torpaq icarəyə götürməyə məcbur olurdular [5, s.104]. Daxili Ordanın əhalisi yerli qazax feodal və xanlarının istismarına məruz qalırdı. Köçəri qazaxların çoxu torpaqdan məhrum olmalarına baxmayaraq, xeyli adda vergi də verirdilər. Bukey Ordasını tərk edib Kiçik juza qayıtmaq istəyənlərin isə qarşısı alınmırdı. Daxili Ordanın birinci xanı Bukey Nuraliyev və ələlxüsus onun oğlu Jangir Ordanın bütün ərazisinə öz ata mülkü kimi baxırdı. Qazax xanları arasında Jangir xan ilk olaraq natural vergini pul vergisi ilə əvəz etmişdi. Zəkat vergisi daha ağır idi. Xanın topladığı zəkat bir ildə 82 min rubl idi. Əhali xanın təmin edilməsi üçün xüsusi növ "soqım" vergisi də verirdi. Bundan başqa zəkat və soqımla kifayətlənməyən xan əhalidən müxtəlif adda vergi alırdı. Daxili Ordanın qazaxları eyni zamanda çarizmin müstəmləkə siyasətindən əzab çəkirdilər. Ural hərbi dəftərxanası qazaxların istifadə etdikləri Böyük və Kiçik Uzen çayları və Kamış-Samarsk gölü ətrafında yerləşən torpaqları müsadirə etmişdi. Bu ərazilərdə əvvəllər qazaxlar öz mal-qarasını otarırdı. Həmin torpaqların tutulması ilə əlaqədar olaraq senator Engel qraf K.Nesselroda məktubunda bildirmişdi ki, Ural qoşunlarının özbaşına öz torpaq sahələrindən kənara çıxmalarından narazı olan qırğızların şikayət etmək hüququ heç kəsdə tərəddüd doğurmamalıdır [12, s.46,47]. Qazaxlar çar hökumətinə şikayətlərində Ural hərbi dəftərxanasından torpaqlarının geri alınmasını tələb etmişdilər. Bu şikayəti yoxlamaq üçün Senatın xüsusi sərhədçəkmə komissiyası yaratmasına baxmayaraq qazaxların tələbləri təmin olunmamışdı. Ural hərbi dəftərxanasının özbaşınalığından xanlığın cənubundakı köçəri maldarlar da əzab çəkmişdilər. Daxili Orda qazaxlarının torpaqları cənubda mülkədarlardan Yusupov və Bezborodkonun mülkləri ilə əhatə olunmuşdu. Əvvəllər qazaxlar Xəzər dənizinin sahillərində azad surətdə köç edə bilirdilər. XIX əsrin 20-ci illərindən qazaxların Xəzər dənizi sahillərinə gəlmələri məhdudlaşdırılmışdı. Mülkədar Yusupov və Bezborodko yalnız pul ödənildikdən sonra mal-qaranı buraya buraxırdı. Köçərilər iribuynuzlu mal-qara üçün 20 qəpik, qoyun üçün 5 qəpik ödəyirdilər. Bütün bunlar əhalidə böyük narazılıq doğurmuşdu [12, s.48].

1815-ci il mayın 21-də Bukey xanın vəfatından sonra onun kiçik yaşlı oğlu Jangir, Adil və Menli-Girey qalmışdı. Bukey xan vəzifəsini böyük oğlu 14 yaşlı Jangirə verməyi vəsiyyəət etmişdi. Jangir kiçik yaşlı olduğuna görə Daxili Ordanı Bukey xanın qardaşı Sıqay (rəsmi mənbələrdə Şiqay adlanırdı) idarə edirdi. Kiçik yaşlarından Həştərxan qubernatoru Andreyevskinin evində yaşayan Jangir orada təhsil və tərbiyə almışdı. Avropa təhsili alan Jangir yaxşı rus dili bilməklə yanaşı alman, ərəb və fars dillərini də bilirdi. 1823-cü ildə Jangir Bukey Ordasına xan təyin edilmişdi. O, əvvəllər Daxili Ordanı idarə etmək üçün mövcud idarəmə aparatından istifadə etmişdi. İnzibati və məhkəmə hakimiyyəti də xanın əlində cəmlənmişdi. Tezliklə xalq adətləri ilə az hesablaşan xan Daxili Ordanı özbaşına idarə etməyə başladı. O, qazaxlar arasında və qazaxlarla qonşuların münafişələrini həll etmək üçün "deputat" vəzifəsi yaratdı. Müxtəlif yeni vergilər tətbiq olundu [11, s.48; 49].

Bukey xanlığının siyasi quruluşunda da fərqli cəhətlər var idi. Jangir xanın dövründə nəslin

başçısını xana yaxın adamlardan çar inzibati idarələri təyin edirdi. Yerlərdə xanın adından işləri idarə edən sultanlardan ibarət 10 xan deputatından xüsusi idarə orqanı yaradılmışdı. Xanlıqda həmçinin 12 nəfərdən ibarət Xan şurası fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə, Bukey xanlığında çar hakimiyyətinin marağını təmin edən bürokratik idarəetmə aparatu mövcud idi [5, s.104]. Yerli idarəetmə sistemi üçün savadlı adamların hazırlanması da xanın siyasətinə daxil idi. Məscidlər nəzdində mədrəsələr yaradılırdı. Kazan və Orenburqdan mollalar dəvət edilir, həm də Kazan, Ufa, Orenburq və Həştərxan mədrəsələrinə qazax gəncləri təhsil almağa göndərilirdi. Bəzi məktəblərdə rus dili və təbiət elmləri tədris edilirdi [13, s.138, 140]. 5-7 il ərzində dini məktəblərdə təhsil alanlar yerli idarəetmə orqanlarında çalışmağa tam cavab vermirdi. Onlar həm də Rusiyada təhsillərini davam etdirə bilmirdilər. Ona görə də Jangir xan XIX əsrin 30-cu illərinin ortalarında xanın iqamətgahında mərkəzi məktəb açmaq fikrinə düşdü. İlk dəfə məktəbin açılması 1841-ci ildə olsa da, müəyyən edilən 30-40 vakansiya yerinə 12 nəfər şagird toplandığı üçün müddət daha 2 il uzadılmışdı. Bu məktəbi bitirənlərin Rusiyanın təhsil müəssisələrinə daxil olması nəzərdə tutulurdu. Unikal eksponatlardan ibarət Silah muzeyi açılmış, tibb məntəqəsi və aptek yaradılmışdı. 1852-ci ildə iki şöbədən ibarət – məhbuslar və ordalılar üçün xəstəxana açılmışdı [13, s.142, 152, 167].

Bukey Ordası Rusiyanı xammal, mal-qara, heyvandarlıq məhsulları ilə təchiz edən ən böyük tədarükçü idi. 1832-ci ildə açılan ən iri yarmarka Bukey xanlığında olmuşdu. Hər il fəaliyyət göstərən yarmarkaya Saratov, Penza, Tambov, Moskva, Həştərxan və başqa quberniyalardan tacirlər gəlirdilər [12, s. 27]. 1835-ci ildən sonra ildə iki dəfə təşkil olunan yarmarkanın birincisi aprelin 15-dən, ikincisi isə sentyabrın 15-dən başlayaraq bir ay davam edirdi [15, s. 272].

1845-ci ildə Bukey xanın oğlu Jangir xanın ölümündən sonra Bukey Ordasında xan hakimiyyəti ləğv edildi və idarəetmə çar hökuməti məmurunun sədr olduğu Müvəqqəti şuraya keçdi. 1838-ci ilə qədər Bukey Ordasına nəzarətçi yaxınlıqdakı Orenburq hərbi qubernatoru, “ümumi nəzarətçi” Xarici İşlər Nazirliyi, daha sonra isə Dövlət Əmlak Nazirliyi olmuşdu [16, s. 93].

Bukey Ordasında xalq kütlələrinin istismarının güclənməsi, ticarətin artması və əmtəə-pul münasibətlərinə keçilməsi cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşunda dəyişikliyə səbəb oldu, sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirdi və patriarxal – qəbilə quruluşunun qalıqlarının dağılmasına təsir etdi. Bukey xanlığında müstəmləkəçilik siyasətinin gücləndiyi şəraitdə üsyanlar başladı.

1836-cı ildə Ural hərbi dəftərxanası özbaşına olaraq Böyük və Kiçik Uzen çayı və Qamış-Samarsk gölü ətrafındakı yerli əhaliyə məxsus torpaqları zəbt etdikdən sonra İsatay Taymanov və Mahambet Utemisovun başçılığı altında milli-azadlıq hərəkatı qalxmışdı [3, s.124-125]. İsatay Taymanovun Jangir xana, hərbi qubernator Perovskiyyə və başqa rus məmurlarına qazax xalqının narazılığının əsas səbəblərini şərh edən dəfələrlə yazdığı ərizələri nəticəsiz qalmışdı. Qazax xalqının həyatını, istəyini və rus dilini yaxşı bilən Mahambet Utemisov xan və Rusiyanın hökumət nümayəndələri ilə İsatay Taymanovun bütün diplomatik danışıq və yazışmalarını aparırdı. 1837-ci ilin oktyabrında İsatay Taymanov 2 min nəfərdən çox üsyançı ilə Jangir xanın iqamətgahını mühasirəyə almışdı. Batır İ.Taymanov və M.Utemisovun başçılığı altında baş vermiş üsyan zamanı sultanların əmlakları yandırılmış və köç yerləri ən yoxsul qazaxlara verilmişdi. Üsyanı yatırtmaq üçün podpolkovnik K.Qekenin başçılığı altında min nəfərdən çox Həştərxan və Ural kazakları, xan dəstələrindən ibarət qüvvə göndərilmişdi. 1837-ci il noyabrın 15-də Tas-Tuba döyüşündə hərbi cəhətdən üstün olan cəza dəstələri qalib gəlmişdi. Üsyançılara qarşı cəza tədbirləri tətbiq olunmuş, bəziləri isə Sibirə sürgün edilmişdi. 1837-ci il dekabrın 13-də İsatay Taymanov yoldaşları və ailə üzvləri ilə birgə Uralarxası düzənliyə gəlib çıxmışdı [17, s. 212, 213]. İsatay Taymanov xalq hərəkatının geniş vüsət aldığı Kiçik juzun köçərilərinin yanına gələrək xalqı üsyana səsləməklə yeni qüvvələr toplamışdı. Bunlar Aday, Şektı və Tabın qəbilələrindən olanlar idi. Çar hökuməti üsyançılara qarşı yenidən podpolkovnik K.Qekenin başçılığı altında kazak dəstələri göndərdi. 1838-ci ilin yazında Akbulak çayı ilə Kiyp arasında olan döyüşdə üsyançılar məğlub oldular [4].

1836-1838-ci illərdə Bukey Ordasında İ.Taymanovun rəhbərliyi altında davam edən xalq üsyanı məğlubiyətlə nəticələnmişdi. İ.Taymanov döyüş vaxtı öldürüldü. İsatay Taymanovun ölümündən sonra Mahambet Utemisov 1838-ci ildə çox da böyük olmayan qüvvə ilə Xivə xanlığına getmişdi.

Onun yenidən üsyan qaldırmaq təşəbbüsü müvəffəqiyyət qazanmamışdı. Gizli yolla Bukey Ordasına qayıdan M.Utemisov xalqı yenidən üsyana qaldırmaq üçün təbliğat aparmışdı. Şair-inqilabçı Mahambet Utemisov 1846-cı ildə muzdlu qatillər tərəfindən qətlə yetirilmişdi [16, s. 304].

1837-ci ildən 1847-ci ilə qədər davam edən və Kiçik, Orta və Böyük juzu bürüyən milli-azadlıq hərəkatının başında Kenesar Kasımov dururdu. Kenesarın üsyanı məğlub oldu. Lakin qazax xalqının milli-azadlıq mübarizəsində o mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu, XIX əsrdə üç juzun əhalisinin çox hissəsinin çarizmə qarşı mübarizədə ən iri üsyanı olmuşdu. Uzun müddət davam edən üsyanlardan biri olmaqla demək olar bütün Qazaxıstanı bürümüşdü. Ölkəsinin müstəqilliyi və azadlığı uğrunda mübarizə aparan Kenesar siyasi tələblər irəli sürmüşdü. İlk növbədə onun məqsədi qəbilədaxili ədavəti və feodal pərakəndəliyini aradan qaldıraraq vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq idi. Kenesar Kasımovun üsyanı çarizmin qazax torpaqlarını mənimsəməsini ləngitdi, geniş xalq kütlələrinin rus və digər xalqlarla birgə sonrakı milli-azadlıq mübarizəsində mütərəqqi rol oynadı. XIX əsrin 20-30-cu illərində baş vermiş qazax xalqının üsyanları onların öz vətənlərinin azadlığı uğrunda mübarizə apardığını göstərmişdi. Qazaxların torpaqlarının onlar dan alınmasına qarşı başlanan pərakəndə milli-azadlıq hərəkatı tədricən mütəşəkkil, ardıcıl və məqsədyönlü olmuşdu. XVI əsrin sonundan 1916-cı ilə kimi Qazaxıstanda 300-ə yaxın milli-azadlıq uğrunda çıxış, mübarizə və üsyan olmuşdu [4]. Bunların mahiyyəti, məzmunu, xüsusiyyəti və xarakterinin öyrənilməsi gələcəyin işidir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.). М., 1965
2. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857-1868). М., 1960
3. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века. Алма-Ата, 1981
4. Вся наша история. [http:// karakesek. ru/content/ 0/ read 55.html](http://karakesek.ru/content/0/read55.html)
5. Кан Г.В. История Казахстана. Алматы, 2005
6. Казахстан в эпоху феодализма (Проблемы этнополитической истории). Алма-Ата, 1981
7. Гуревич Б.П.Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в. М.,1983
8. Киняпина Н.С. и др. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России (вторая половина XVIII – 80-е годы XIX в.). М.,1984
9. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX в.). М.,1974
10. Mehdiyeva N.C.Türk xalqlarının tarixi. Yeni dövr (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Ali məktəblər üçün dərslik. B., 2010
11. Аспандияров Б. Образование Букеевской Орды и ее ликвидация. Алматы, 2007
12. Бекмаханов Е.Б. Очерки истории Казахстана XIX в. Алма-Ата, 1966
13. Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата, 1982
14. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. Алма-Ата, 1960
15. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867). Сборник документов и материалов. Алма-Ата, 1964
16. Казахская ССР.4 томная краткая энциклопедия. Т.1. Алма-Ата, 1985
17. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Алма-Ата, 1943

НИСБЕТ МЕХТИЕВА

*Доктор исторических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет*

e-mail: ayten-69@mail.ru

БУКЕЕВСКАЯ ОРДА

В первой половине XIX века в Бухарском, Кокандском и Хивинском ханствах господствовала политическая нестабильность. В 1801 году в своем обращении Российскому императору Букей Нуралиев выражал желание получить согласие на предоставление ему вместе с казахами российского подданства и на перекочевку между Уралом и Волгой. Царское правительство с удовольствием приняло это предложение, направленное на разделение и ослабление Младшего жуза. В результате между Уралом и Волгой была создана Букеевская или Внутренняя Орда. В 1812 году Букеевская Орда отделилась от Младшего жуза и Букей Нуралиев официально был назначен туда ханом.

Захват казахских территорий, запрет на использование земель кочевников, грабёж административных органов и казакских отрядов и произвол местных феодалов являлись основными причинами восстаний против царского правительства и феодального господства. Главной целью национально - освободительного движения являлось восстановление территориальной целостности и независимости Казахстана. Восстания С.Датова, И.Тайманова, К.Касьмова и других были подавлены. Одной из основных причин поражения были экономическая и политическая отсталость Казахстана по сравнению с Россией, внутренняя нестабильность и раздробленность, слабые связи между жузами и др.

NISBET MEHDIYEVA

Doctor of historic sciences, professor

Baku State University

e-mail: ayten-69@mail.ru

BUKEY HORDE

The political unstability reigned in Bochara, Khokand and Khiva khanates in first half of XIXth century. In his address of 1801 to the Russian emperor, sultan Bukey Nuraliyev asked him to allow to himself and the Kazakh people to be naturalized and to move to a place between Urals and Volga. The tsar government agreed with a great pleasure to his offer directed to the disintegration and weakening of Small juz. In consequence, there was created Bukey Horde or Internal one between Urals and Volga. In 1812, Bukey Horde separated from Small juz and Bukey Nuraliyev was officially assigned the khan of the khanate.

The occupation of the kazakhs' territories, the prohibition to the nomads' territories, the robbery of the administrative bodies and the kazak armed forces and the self-will of local feudal lords were the main reasons of the riots against the tsar government and the feudal lord domination. The main purpose of the national liberation movement was the reestablishment of Kazakhstan territory wholeness and independence. The riots of S.Datov, I.Taymanov, K.Kasymov and etc. were suppressed. One of the main reasons of defeat was the political and economical backwardness of Kazakhstan as compared with Russia, the internal unstability and break-up, the weak relations between Juzes and etc.

Rəyçilər: prof. t.e.d. Q.Ə.Əliyev, t.e.d. R.C. Süleymanov

BDU-nun Tarix fakültəsi «Türk və Qafqaz xalqları kafedrasının 30 noyabr 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 03)